

Сокальська Олена Володимирівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноюридичних
дисциплін Інституту кримінально-
виконавчої служби

ПОПЕРЕДНЄ УВ'ЯЗНЕННЯ ЯК ЗАПОБІЖНИЙ ЗАХІД У СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Розглянуто приписи пам'яток середньовічного права, що регламентували застосування попереднього ув'язнення як запобіжного заходу в європейському та литовсько-руському судових процесах, й формування в цьому контексті гарантій особистої недоторканності особи.

Ключові слова: попереднє ув'язнення; обвинувальний процес; презумпція невинуватості; статуту Великого князівства Литовського.

Рассмотрены предписания памятников средневекового права, регламентирующих применение предварительного заключения как меры пресечения в европейском и литовско-русском судебных процессах, и формирование в этом контексте гарантий личной неприкосновенности.

Ключевые слова: предварительное заключение; обвинительный процесс; презумпция невиновности; статуты Великого княжества Литовского.

The orders of monuments of Medieval right, regulating application of preliminary conclusion as measures of suppression in the European and Lithuanian-Russian trials, and forming in this context of guarantees of bodily security are considered in the article.

Key words: preliminary conclusion; accusatory process; presumption of innocence; statutes of the Great duchy of Lithuanian.

Проблема історичних типів судового процесу у вітчизняній правовій науці залишається, на нашу думку, несправедливо забутою. Праці вчених-процесуалістів здебільшого сфокусовані на загальнотеоретичних, а частіше, прикладних проблемах. Натомість дослідження внутрішньої суті невтраченої традиції, джерел і коренів судового процесу дало б змогу ліпше зрозуміти ті зміни, що відбуваються нині, і зробити прогнози на майбутнє.

У поодиноких працях, що присвячені історичним формам процесу, російських дореволюційних та радянських учених [1; 2] досвід національного судівництва українських земель, із зрозумілих причин, не враховано зовсім. Сучасні вітчизняні процесуалісти історію українського судового процесу

подають поверхово, зі значними неточностями. Якісно вирізняються в цьому напрямі дослідження історії кримінального судочинства литовсько-руської доби та гетьманщини П. П. Музиченка, С. Г. Ковальнової, Н. М. Сизої [3].

У контексті змін вітчизняного законодавства в питаннях визначення видів та підстав застосування запобіжних заходів, пов'язаних із обмеженням волі, викликає інтерес процес зародження та еволюції попереднього ув'язнення як запобіжного заходу. Метою цієї статті є аналіз формування такого інституту в судовому процесі в добу середньовіччя як на вітчизняному ґрунті, так і загалом у Європі.

Досудове (попереднє) ув'язнення – одна з найдавніших процедур, що мала на меті забезпечити явку обвинуваченого до суду. На думку російських криміналістів, причиною виникнення тюрем на Русі було невиконання покарання у виді позбавлення волі, а саме попереднє ув'язнення підозрюваних до судового розгляду. За висловом Ульпіана: “...non ad puniendos, sed ad continendos homines” (не для покарання, а для утримання) [4; 5].

У межах середньовічного обвинувального процесу як першої форми змагальності ув'язнення особи було можливим лише у разі, якщо її затримали на місці злочину: потерпілий зв'язував підозрюваного й відразу вів його на суд. Якщо той чинив опір, то потерпілий міг убити його, після чого повідомити про це суд й очистити себе присягою. Формальна рівність сторін у французькому обвинувальному процесі передбачала поміщення під арешт не лише обвинуваченого, а й того, хто обвинувачує, оскільки останній, перебуваючи в більш сприятливих умовах, а саме на свободі, мав би перевагу щодо зібрання доказів, міг впливати на свідків тощо [2, с. 186].

Зародження розшукових процедур у межах приватно-позовного процесу з-поміж іншого пов'язане й із регламентацією процедури попереднього ув'язнення. Середньовічне право передбачало відхід від загального приватно-позовного порядку й можливість арешту особи у разі: а) якщо її було затримано на місці злочину з речовими доказами; б) якщо її переслідували й затримали за гарячими слідами; в) якщо її було обвинувачено на підставі загальної поголоски.

У випадках затримання особи на місці злочину подальший судовий процес відбувався за спрощеною процедурою: обвинувачений не мав права вимагати, щоб його поставили на суд у тій місцевості, в якій він проживав, ніхто не повинен був виступати стороною обвинувачення, суд розглядав справу не за приватним позовом, а з власного суддівського обов'язку. Таку особу міг затримати не лише потерпілий, а й сусіди, які збіглися на крик (“hago”). Звичай цей походив із Нормандії, де в разі вбивства, підпалу чи розбою кожен міг кричати “hago”. Почувши це, сусіди повинні були організувати розшук нападника, затримати його й привести до суду. Ордонанс 1273 р. зобов'язував усіх громадян переслідувати злочинця “a cri et hago” під загрозою покарання [2, с. 204].

Поєднання розшукових і обвинувальних елементів у середньовічному французькому процесі ілюструє норми загальнононормадського права XII ст.:

підозрюваний утримувався в герцогській тюрмі доти, доки “не очиститься водою”, тобто не буде підданий “Божому суду”. Максимальний строк попереднього ув’язнення був один рік і один день.

У Нормандії, а пізніше й в Англії, затриманий міг unikнути ув’язнення, якщо погоджувався на розслідування справи через присяжних, що унеможливило приватно-позовний порядок розгляду справи. На етапі зародження цього інституту для проведення розслідування присяжними потрібна була згода підозрюваних. Для того щоб вони “добровільно” погодилися на це, закон приписував утримувати заарештованих на “мізерному харчуванні й питті”. Відповідно до Вестмінстерського статуту 1275 р., обвинувачені у вчиненні тяжких злочинів, які “мали погану славу”, у разі відмови від розслідування через присяжних, підлягали суворому тюремному ув’язненню й не могли викликати сторону обвинувачення на поєдинок [2, с. 219].

Схожі розшукові процедури були властиві й вітчизняному судовому процесу в добу середньовіччя. Започаткування в межах приватно-позовного процесу екстраординарного порядку І. Я. Фойницький пояснював тим, що для суспільства й влади було важливо мати можливість переслідувати злочинців і за відсутності приватного обвинувача; інакше кажучи, стверджувалася думка, що єдиноборство сторін – недостатньо дієвий засіб викриття винного [6]. Висновки про наявність відмінностей між провадженням цивільних і кримінальних справ у Руській державі, застосування форм слідчого процесу в справах про злочини проти княжої влади було зроблено К. Г. Стефановським, М. О. Чельцовим-Бebutовим та С. В. Юшковим [2, с. 644; 7; 8].

Найдавнішими пам’ятками давньоруського права, що містять згадку про попереднє ув’язнення, є договори Новгороду з Готським берегом та німецькими містами 1189–1195 рр., Смоленська з Ригою, Готським берегом та німецькими містами 1229 р. У статті 11 договору 1189–1195 рр. зазначалося: “... немчина не сажати в погреб Новогороде, ни новгородца в Немцьхъ, нь емати свое у виновата” [9, с. 126, 129–130]. Стаття 4 договору 1229 р. регламентувала процедуру попереднього ув’язнення й встановлювала гарантії недоторканості іноземних купців: “Аще Руськый гость в Ризе, или на Готьскомъ березе извинится, никакоже его вьсадити в дыбу. Оже будеть порука по нь, то дати на поруку; не будет ли порукуы [по нь], то лзе и в железо вьсадити. Или Немечьскый гость извинится Смоленске, не лзе его вьверечи в погреб; оже не будеть по нь порукуы, лзе его в железа вьсадити”. Отже, купець, звинувачений у вчиненні злочину, не міг бути ув’язнений, якщо надавав надійного поручителя. У разі ж відсутності такого, обвинувачений утримувався “в железе”. На думку авторів-коментаторів статей договору 1229 р., терміни “дыба”, “железа”, “погреб” у ньому вжито як синоніми, мається на увазі утримання в неволі [9, с. 60, 78].

Практика проведення розшукових заходів з ініціативи великокняжого суду, що утвердилася в період Руської Правди під впливом норм канонічного права [8, с. 22], продовжилася й у литовсько-руську добу. 1569 року великий князь надав повноваження маршалку господарському князю Янушу Свирському провести

розшук і слідство у справі про пограбування турецьких підданих у Київському воєводстві. У великокняжому листі маршалкові приписувалося: “выведанье о всем достаточне вделавши, тых людей свовольных, которые того вжыти ... неоселых имаючи у везенье до замков наших давати ... листы нашими ку справе перед нас спозивати”. Воєводам і намісникам наказувалося “иж бы маршалку о таковых людях достаточную ведомость давали, а ничым их неутаивали ... и ку поименью таковых людей ... помочь давали и ... с ним таковых заскали” [10].

Копне право, як робимо висновок із судових актів, також передбачало більш широкі розшукові дії в кримінальних справах: допити, обшуки (іноді цілих сіл), катування тощо. Особу, затриману на гарячому, або з викраденими речами, за звичаєвим правом можна було ув'язнити.

Статути Великого князівства Литовського (Статути) вперше у вітчизняному праві регламентували процедуру досудового ув'язнення. Воно могло застосовуватися до неосілих шляхтичів, приватновласницьких підданих, господарських селян та міщан. Осілий шляхтич, який не був затриманий на гарячому, не міг бути ув'язнений (арт. 7 розділ III Статуту 1566 р.). Натомість позбавлення волі як покарання призначали лише шляхтичам. Для них це було, насамперед, ганебним покаранням, що заплямовувало шляхетську честь і лише частково мало на меті ізоляцію злочинця, оскільки максимальний строк утримання був рік і шість місяців.

За арт. 4 розділу XIII Статуту 1529 р. власник маєтку чи торгу, де було затримано злочинця, повинен був узяти речовий доказ до свого двору, а підозрюваного “до казні посадити”. Заарештувати злочинця могли не лише представник влади, а й приватні особи, зокрема потерпілий. В останньому випадку необхідна була присутність судового урядника. “Самовольный” арешт, без взяття возного чи вижа, був підставою для подання скарги про неправомірність затримання [11, с. 390]. Потерпілий міг утримувати злочинця під вартою самостійно або доставити його до урядової чи міської в'язниці [11, с. 662]. Такі в'язниці розташовувалися на нижніх поверхах замків, кам'яних будівель чи міських ратуш. Обвинувачені та особи, які відбували покарання, утримувалися разом. У вежах господарських замків старости за приписами статутів повинні були обладнати замкові урядові тюрми: у “нижній тюрмі” в підвальній частині вежі утримувалися особи, які вчинили тяжкі злочини, за які передбачалося покарання у виді тюремного ув'язнення “у землі”, та засуджені до смерті, що чекали на виконання вироку чи рішення апеляційної інстанції, а також господарські селяни та міщани. У верхній частині – шляхта. Особи простого стану утримувалися закуті в дерев'яні колодки або, як зазначають актові документи, у “лантухах” чи “железе”: “И видиль есми того свещеника, въ турму посаженого и въ пахъ ланцухомъ окованого” [12]. У грудні 1574 р. кременецький війський Федір Сенюта звинуватив волинського шляхтича Степана Шумського, щодо якого попередньо було винесено рішення про баніцію, у нападі на свого підданого. Позивач, узявши возного, схопив Шумського і до “казні замкової у везенье осадив”, де його, “оковавши трьома

лантухами і пута на ноги вложивши”, в одній лише кошулі в лютий мороз до ями вежі, де злочинців на смерть саджають, вкинули [13].

На користь власника маєтку, старостинського чи міського уряду, залежно від того, де утримувався в'язень, стягувалися тюремні збори: “потюремне”, “поколодне”, “поланцужне”. Статут 1588 р. з огляду на станову й майнову нерівність таким чином визначав їх розмір: для шляхтича, який перебував у замковій тюрмі, – 48 грошей литовських, для людей простого стану – 24 гроші литовські (арт. 31 розділ IV). Якщо особи перебували в ув'язненні в приватному маєтку, то “от такового вязня, который бы на горло седел, от шляхтича того, которого статуть имать позволяеть, дванадцать грошей, от простого ч[е]л[ове]ка – шесть грошей, а который бы в меньшей вине осажонь былъ, жебы о горло не шло, от таковыхъ по половицы того брано быти маеть” (арт. 15 розділ IV). Отже, перебування “у везеньє в имѣньяхъ кн[яз]ьскихъ, паньскихъ и земляньскихъ” обходилося дешевше. Тюремні збори сплачувала сторона, яка програла справу. Якщо ж злочинця було засуджено до смертної кари, то ці витрати покривав позивач. Стягувалися вони один раз, коли особу звільняли з ув'язнення або страчували.

Закон приписував тримати особу під вартою до судового розгляду: у справах про вчинення злочину на торгу – три–чотири дні; панських підданих – доти, доки власник не прибуде на суд, але на довше ніж чотири тижні (арт. 29 розділ IV, арт. 4 розділ XIV Статут 1588 р.). Підсудний міг перебувати “у вязенню замковом” і весь період розгляду справи, якщо суддя не приймав іншого рішення, зокрема, звільнити з-під варти або передати на поруки (“на рукоємство”). Для звільнення обвинувачених у “кривавому учинку” потрібна була згода потерпілого: “Кды бы хто кого, обвинивши в учинку якомъ кравом, за шьто горломъ карають, дасть передь правомъ до везенья вряду нашего осадити, такого вязня врьдъ нашъ не маеть на рукоємство безъ позволенья стороны тое, которая его осадить, давати и з везенья выпускають”. Однак, якщо затриманого було обвинувачено “в речахъ меньшихъ, где о горло не йдетъ албо о долгъ який”, то врьд “такового вязня и без дозволен[ья] стороны поводовое можетъ ку постановенью на певный рокъ на паруку дати, а сторона в том не поручника, але вряду смотрети мает” (арт. 55 розділ XI Статут 1588 р.). Якщо позивач не з'являвся на суд, затриманий звільнявся з-під варти.

Суть особистої поруки (“рукоємства”) як запобіжного заходу полягала в тому, що “віри гідна” особа поручалася за явку обвинуваченого до суду й зобов'язувалася відшкодувати потерпілому збитки або сплатити певну суму грошей у разі, якщо відповідач не з'явиться до суду. Так, у луцькій гродській книзі міститься запис зобов'язання п. Жоравницького, який обіцяв потерпілому, служебнику п. Монтовта, “под зарукою” в 2 тис. коп. грошів доставити до суду в призначений строк своїх служебників, які вчинили напад на останнього [14]. Особиста порука здебільшого застосовувалася до осіб з обмеженою дієздатністю, які могли виступати в суді лише через посередництво свого поручителя – батька чи пана.

Зобов'язання поручительства оформляли письмово. Під час вибору чи зміни запобіжного заходу враховували такі чинники: думку потерпілого,

осілість затриманого, його поведінку, чи притягався він раніше до суду, особу поручителя. Так, п. Загоровський відмовив уряднику власниці затриманого ним Герасима Клуцовича видати його на поруки: "... не вем, если же то есть реч слушная, иж мял такового человека, приличного злодея, на поруку давати, а звлаща, иж он ведает иных злодеев и шkodников моих ... и питал того служебника, хто б мел по нем ручитися; он просил або ему на рукоемство был дан; пан Загоровский дати его не хотел с тых причин, иж он есть служебником" [11, с. 79–82].

У судових актах XVI ст. українських воєводств повсякчас згадується про те, що власник маєтку ув'язнив у себе чужих підданих. Нерідко незаконне ув'язнення було знаряддям шантажу й здирництва. Думаємо, з огляду на поширеність такої "практики", Статут 1588 р. було доповнено артикулом, що встановлював відповідальність за незаконне затримання: "жебы явне албо таемне сам через себе або через слуги подданные свои кого другого взял до везен[ь]я своего, человека невинного и правомъ непреконаного, будь в дому, з господы и в дорозе албо на якомъ колвекъ мestyцу его потрафивъшы и водечы его от мestyца до мestyца, албо и на одном мestyцу таемне, будь тежъ и явне ховаючи, везеньемъ, битьемъ, мореньемъ голоду и чымъ кольвекъ окрутенъство и зельжывости якие надъ нимъ водлугъ мысли своее выконываль [...] тогды оный, таковое безправ[ь]е терпячий, моц[ь]ю звирхности нашео, г[о]с[по]д[а]рское, через посланца нашего, або через воеводу албо старосту за листомъ и посланцомъ его, маеть быти напервей з везенья вынять и выпущонъ, потомъ ему справедливость без проволоки маеть быти учинена [...] А за своволенъство такое и легкое поваженъе права и покою посполитого еще повиненъ будет таковой выступный везенье чверть году самъ утеръпети у вежы на дне, на головники постановленной" (арт. 28 розділ XI).

З кінця XV ст. до законодавства Великого князівства Литовського проникають ренесансні політико-правові ідеї та формуються основні права людей "рицарського" стану: недоторканність особи, непорушність спадкових володінь, юрисдикція над власними підданими та ін. Відправлення правосуддя стає однією зі сфер реалізації станових привілеїв шляхти, яка ініціювала зміни в судовій системі. У всіх трьох статутах окремими артикулами було закріплено, що жоден осілий шляхтич не міг бути затриманий і ув'язнений до суду "...кождый шляхтич оселый подле права позванный, не поконанный правом, от нас, Господаря, и от которого вряду иман и в везенье сажон быти не маеть" (арт. 1 розділ I Статуту 1529 р., арт. 7 розділ III Статуту 1566 р., арт. 10 розділ III Статуту 1588 р.). За Третім Статутом цей припис не поширювався на випадки, коли шляхтича затримували на гарячому (арт. 30 розділу IV).

Отже, Статути закріпили положення, яке в сучасному праві є складовою презумпції невинуватості, але винятково до осіб шляхетського стану. Схожі норми вперше в середньовічному праві проголошувала Велика Хартія Вольностей (Magna Charta Libertatum) 1215 р., у якій у ст. 39 вказувалося, що жодна вільна людина не буде зарештована або поміщена до в'язниці не інакше як за законним вироком суду. У подальшому в англійському праві сформувалася процедура судової перевірки законності арешту, відома як

“habeas corpus”. На цій підставі М. Г. Решняк робить висновок, що хоча презумпція невинуватості й не була нормативно закріплена як конкретний принцип, вона вже існувала й застосовувалася в середньовічному англійському праві. Ця правова конструкція в Європі з’явилася в XVIII ст., але як правове явище презумпція невинуватості простежується починаючи з XIII ст. [15]. Однак знаний фахівець в питаннях історичних типів процесу О. В. Смирнов дотримується дещо іншої думки й стверджує, що в англійському процесі до XVII ст. не було презумпції невинуватості, що цілком закономірно для приватно-позовної форми процесу. Учений відстоює думку, що за формальної рівності сторін у приватно-позовному процесі не може існувати презумпція невинуватості, оскільки вона передбачає перевагу для обвинуваченого, а не рівність. Лише в умовах публічно-позовного процесу рівність сторін набуває більшої соціалізації: потерпілому держава надає офіційний захист або ж виступає від його імені, також вона переслідує правопорушника “ex officio” у випадках, коли потерпілий відсутній; стороні ж захисту надаються права не рівні, а дещо більші ніж потерпілому, за плечима якого стоїть Левіафан-держава. У теорії кримінального судочинства вони іменуються “favor defensionis” або “переваги захисту”, серед яких найбільш важлива – презумпція невинуватості [16].

Автори передмови до білоруського видання Статуту 1588 р. уважають, що норми статутів, у яких приписується тлумачити суперечності на користь обвинуваченого: “а ведже суд подобенства всякие на доброй бачности мають мети, и в речах вонтливых склоннейший маєт быти ку возвыленью, нилжли ку каранью” поширювали принцип презумпції невинуватості на людей простого стану (арт. 2 розділ XIV Статуту 1566 р., арт 3 розділ XIV Статуту 1588 р.) [3, с. 36]. Але тут, на нашу думку, може йтися лише про закріплення гуманістичних начал тогочасного судового процесу. Литовський дослідник С. Лазутка, акцентуючи увагу на відносній доступності великокняжого суду й дотриманні ним принципу рівності сторін, усе ж зазначав, що не можна ідеалізувати цей судовий демократизм феодальної епохи [17].

Отже, попереднє ув’язнення застосовувалося в межах обвинувального процесу й було складовою найдавніших общинних розшукових процедур. Регламентація попереднього ув’язнення як запобіжного заходу, визначення строків тримання під вартою відбулися в період XIII ст., зокрема у варварських правдах. У давньоруський період практикувалося досудове ув’язнення в “паруби”, “ями” і “погреба”. Підстави, умови, строки та процедурні особливості утримання під вартою в українському праві вперше було закріплено в статутах Великого князівства Литовського. Також вони встановлювали гарантії неможливості незаконного арешту та тюремного ув’язнення без вироку суду.

У публічно-позовному процесі, в якому з одного боку виступає держава-обвинувач, а і з другого – обвинувачена сторона, створюються додаткові юридичні гарантії для останньої (favor defensionis), однією з найважливіших між ними є презумпція невинуватості та трактування суперечностей на користь обвинуваченого. Приватно-позовний процес, що передбачав формальну рівність сторін, не знав таких принципів-гарантій. Але саме в період панування

приватно-позовного процесу вони зародилися, хоча й стосувалися лише привілейованих верств населення.

Список використаних джерел

1. История суда и уголовного процесса. Схемы, таблицы, документы. – М. : Изд. группа “Прогресс”, 2002. – 96 с.
2. Чельцов-Бебутов М. А. Курс уголовно-процессуального права. очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах / Чельцов-Бебутов М. А. – СПб. : Альфа, 1995. – 846 с.
3. Суд і судочинство на українських землях в XIV–XVI століттях / Музиченко П., Ковальова С., Долматова Н., Крумаленко М., Єфремова Н. – О. : АстроПринт, 2000. – 180 с.
4. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюрьмоведением / Фойницкий И. Я. – СПб. : Типография Министерства путей Сообщения, 1889. – С. 314.
5. Таганцев Н. С. Русское уголовное право : Часть общая. Лекции / Таганцев Н. С. – [2-е изд., пересмотр. и доп.]. – СПб. : Гос. Тип., 1902. – Т. 2. – С. 204.
6. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2-х т. / Фойницкий И. Я. ; общ. ред. А. В. Смирнова. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 1. – С. 23.
7. Стефановский К. Г. Разграничение гражданского и уголовного судопроизводства в истории русского права / К. Г. Стефановский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1973. – № 3. – С. 15–25.
8. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / Юшков С. В. – М. : Гос. из-во юрид. лит., 1949. – 537 с.
9. Памятники русского права. Памятники права феодальной раздробленности Руси XII–XV вв. / сост. А. А. Зимин ; под ред. С. В. Юшкова. – М. : Госюриздат, 1953. – Вып. 2. – 442 с.
10. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1907. – Т. 5. – Ч. 8. : Акты об украинской администрации XVI–XVII ст. / под ред. М. В. Довнар-Запольского. – С. 173–174.
11. Ясинский М. Н. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в литовско-русском государстве. Акты о копных и панских судах / Ясинский М. Н. – К., 1897. – Т. 1. – 844 с.
12. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Т. 1. – Ч. 1 : Акты, относящиеся к истории православной церкви Юго-Западной России (1481–1596 гг.) / под ред. Н. Д. Иванишева. – С. 431–432.

13. Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссией для разбора древних актов. – Вильна, 1867. – Т. II: Акты Брестского земского суда. – С. 228–248.

14. Описание актовой книги Киевского центрального архива № 2093. Книга луцкая земская записовая, поточная и декретовая 1565, 1566, 1567, 1568, 1569 гг. / сост. М. Н. Ясинский. – К., 1895. – С. 9.

15. Решняк М. Г. Понятие и сущность презумпции невиновности / М. Г. Решняк // Ученые труды Российской академии адвокатуры и нотариата. – 2010. – № 2. – С. 54–61.

16. Смирнов А. В. Типология уголовного судопроизводства [Электронный ресурс]: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.09 / Смирнов А. В. – М., 2001. – 192 с. – Режим доступа :

<http://www.kalinovsky-k.narod.ru/b/smir>.

17. Литовская Метрика (1522–1530) : 4-я книга судных дел – The Lithuanian Metrica (1522–1530) : Копия конца XVI в. ; отв. ред. С. Лазутка. – Вильнюс : Вильнюсский ун-т, 1997. – 514 с.